न्यायनये शब्दार्थ सम्बन्ध विचार:

डाँ. पीताम्बरमिश्र:

संविदा

प्राध्यापक:, नव्यन्यायविभाग:
श्रीसदाशिवपरिसर:, पुरी

अनादिकालादनन्तकर्मपाशयन्तिता जीवा भोगेनात्मतत्त्वसाक्षात्कारेण च पूर्वजन्मार्जितं कर्मजातं मिथ्याज्ञानं च निरन्वयमुन्मुन्यात्यन्तिकाखिलदु:खनिवृत्तिलक्षण-मपवर्गमासाद्य कन्तकन्त्या भवेयुरिति कान्तकामनया सर्वविषयकनित्यज्ञानेच्छाप्रयन्त-सम्पन्न: परमेश्वर: कृतस्नानिमालोकानरचयत् । परं निर्मितेऽपि निखिले यदि व्यवहारानुगुण: शब्दराशि: सृष्टो नाभविष्यत्तदा न कश्चित् स्वाभिप्रायं प्रकटयितुं पराभिप्रायमवगन्तुं वा प्राभविष्यदिति समग्रं जगदेव मूकं प्रगतिहीनं च भवन्त कथञ्चिदपि वर्तमानामवस्था-मध्यरोरथन्न वा जगद्चनोदृश्यं मनाणप्यसेस्त्यदिति स शब्दानुसृजत् । सर्वज्ञेन सर्वसमर्थेन च परमात्मनाऽसाधूना-मसंस्कृतशब्दानामुत्पादनमनुचितमिति तत्तर्द्धबोधौपयिका: साधव: संस्कृतशब्दा एव तेन सृष्टा: ।

तत्र न सर्व: शब्द: सर्वमर्थं बोधयति किन्तु कश्चिदेव शब्द: कश्चिदेवार्थमिति शब्द: स्वसम्बन्धमेवार्थं विज्ञापयतीति नियमो नूनमप्युपेय: । स च सम्बन्धो न संयोगस्तस्य द्रव्यमात्रनिष्ठत्वात् । शब्दस्य च न्यायनयेऽद्रव्यत्वात् । नापि समवायस्तत्र शब्दानुयोगिकत्वेन जातीतरप्रतियोगिकत्वस्य शब्दप्रतियोगित्वेन वा गगनेतरानुयोगिक-त्वस्याभावाज्जाति गगनातिरिक्तानां

शब्दासम्बद्धत्वप्रसङ्गेन शब्दवेदयत्वानुपपत्ते: । नापि तादात्म्यं प्रभूतवैधमर्योकिङ्गतयो: शब्दार्थयोस्तदुभ्युपगमासम्भवात् । नापि भेदसहाभेद-पर्यवसायिविलक्षणं तादात्म्यं तादृशे प्रमाणाभावात् । नापि कालिको वर्तमानेन शब्देनातीतानागतयोरप्यर्थयोर्वोध्यात्, नापि दैशिको विरुद्धदिक्कयोरप्यर्थशब्दयोर्बोध्य-बोधकभावात्, नापि स्वरूपं तत्तच्छब्दस्य तत्तदर्थमिवार्थान्तरं प्रत्यदिस्वरूपं विशेषात्। अतस्तयो: सम्बन्ध: कलन्त्यसम्बन्धव्यतिरिक्त एव कश्चिदित्यकामेनापि मन्तव्यम् ।

स च सम्बन्ध: शब्दार्थसम्बन्धविज्ञेवृत्तिशब्देन व्यवह्रियते । वृत्तिश्च शक्तिलक्षणान्यतररूपा, शक्तिश्चाभिधासामर्थ्यवाचकतादिप्रचुरपर्याया परमेश्वरेच्छारूपा, सा च विनिगमकविगमेन ‘अयं शब्द एतदर्थबोधको भवतु’ ‘अयमर्थ एतच्छब्दबोध्यो भवतु’ ‘एतदर्थबोध एतच्छब्दाद् भवतु’ इत्यादिरूपाऽऽकारतोऽनेकापि स्वरूपत एवैव, शब्दविशेषादर्थ विशेषबोधोदयस्य व्यवस्थितस्य वाच्यवाचकत्वव्यवहारस्य चान्यथानुपपत्यास्या: सम्बन्धत्वं तदनुगुणं च शब्दार्थानुयोगिप्रतियोगिकत्वं शब्दार्थ-प्रतियोग्यानुयोगिकत्वं वा कल्प्यते ।

तत्राधाकाराया: शब्दानुयोगिकत्व स्वीयार्थबोधजनकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपित-विशेष्यतायास्तदनुयोगिलानियामकत्वम् । स्वीयशब्दनिष्ठविशेष्यतानिरूपितजनकत्व-निष्कप्रकारतानिरूपपितबोधप्रकारतानिरूपितविषयित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताय ास्त-त्प्रतियोगितानियामकत्वम्, अर्थानुयोगिकत्वे चोक्तप्रकारताया अनुयोगित्वस्योक्तविशेष्य-तायाश्च प्रतियोगित्वस्य नियामकत्वम् ।

द्वितीयाकाराया: शब्दानुयोगिकत्वे स्वीयार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविषयत्वनिष्ठ-प्रकारतानिरूपितबोधप्रकारतानिरूपितजन्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताया अनुयोगिता-नियामकत्वम्, स्वीयशब्दनिष्ठप्रकारता निरूपितबोधप्रकारतानिरूपितविषयत्वे प्रकारतानिरूपितविशेष्यताया: प्रतियोगितानियामकत्वम्, अर्थानुयागिकत्वे तुक्तविशेष्यताया अनुयोगितानियामकत्वमुक्तप्रकारतायाश्च प्रतियोगितानियामकत्वम् ।

तृतीयाकाराया: शब्दानुयोगिकत्वे स्वीयबोधनिष्ठविशेष्यता निरूपितजन्यत्व प्रकारता निरूपितप्रकारताया अनुयोगिता नियामकत्वम्, स्वीयतादृशप्रकारता निरूपित बोधनिष्ठविशेष्यता निरूपित विषयित्वसम्बन्धावच्छिन्न प्रकारताया: प्रतियोगिता-नियामकत्वम्, अर्थानुयोगिकत्वे त्वनुपदोक्ताया द्वितीयप्रकारताया अनुयोगित्वस्य प्रथमप्रकारतायाश्च प्रतियोगित्वस्य नियामकत्वम् ।

इत्थं च प्रथमाकाराया: परमेश्वरेच्छाया: शब्दार्थसम्बन्धत्वे तदीयाया उक्त-विशेष्यतायास्तत्सम्बन्धेन तदिच्छाया वा वाचकत्वस्य तदीयाया उक्तप्रकारतायास्त-त्सम्बन्धेन तदिच्छया वा वाच्यत्वस्य, द्वितीयकारायास्तस्यास्तत्वे तु तदीयाया उक्तप्रकार-तायास्तत्सम्बन्धेन तदिच्छया वा वाचकत्वस्य तदीयाया उक्तविशेष्यतायास्तत्सम्बन्धेन तदिच्छाया वा वाच्यत्वस्य, तृतीयाकारायास्तस्यास्तत्वे तु तदीयाया: प्रथमोक्तप्रकारता-यास्तत्सम्बन्धेन तदिच्छया वा वाचकत्वस्य तदीयाया

अनन्तरोक्तप्रकारतायास्तत्सम्बन्धेन तदिच्छया वा वाच्यत्वस्य व्यवस्थापकत्वम् । गगनं न परिमाणत्यादित्यादिप्रामाणिक-प्रामाणिकप्रयोगशतानुरोधेन वृत्यनियामकस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धतया अवश्यमप्युपगमनीयताया 'परो न घट पदावाच्य:' इत्यादेश्च नानुपपत्तिगन्धोऽपि ।

ईश्वरेच्छाया: शब्दार्थसम्बन्धत्वे तथाविधस्येश्वरज्ञानस्यापि विनिगमनाविरहेण तत्त्वमवश्यमङ्गीकार्यं स्यादित्यतो हेयोऽयं पक्ष इति तु न संशयितव्यमधुनातनिर्निर्मितेषु यन्त्रग्रन्थग्रहादिषु तदीयानां तादृशेच्छानामेव ।

तत्तन्नामव्यवहार्यत्वनियामकतयाऽनादिपरम्पराप्राप्तशब्दार्थव्यवहारस्यापिच्छा निर्वाहयत्वस्वीकारस्यैवौचिन्त्यात् सम्बन्धतावच्छेदकशरीर इच्छात्वादेरप्रवेशेनानुगमस्य सम्भवतया ज्ञानस्यापि तत्त्वोपगमे बाधकाभावस्य ।

ईश्वरच्छायां तत्तच्छब्दे तत्तदर्थबोधकत्वप्रकारकत्वस्य तत्तच्छब्दनिष्ठतत्तदर्थबोधक-त्वतन्तत्वं नूनमपगन्तव्यमन्यथा तदधीवाचकेऽपि तदर्थबोधजनकत्वप्रकारकत्वस्य तत्रापत्ति:, इत्यप्याङ्कानसङ्गता, तत्र तस्य निसर्गसिद्धताया एव स्वीकर्तव्यत्वादन्यथा शक्तिभ्रमेण लक्षणया वा तदर्थबोधकेऽपि तस्यास्तदर्थबोधकत्व प्रकारकत्वस्या परिहार्यत्वापत्ते: ।

तदर्थबोधजनकत्वस्य तत्तदर्थबोधजनकत्व भ्रमाप्रयुक्ततत्तदर्थबोधजनकत्व-प्रकारकेच्छा विषयत्वव्यापकतया तादृशजनकत्वाभावेन तादृशेच्छाविषयत्वाभावस्य संग्रहतया तत्तच्छब्दे तत्तदर्थबोधजनकत्वाभावग्रहदशायां तादृशेच्छाविषयत्वग्रहो दुर्घट इत्यपि भणितमभव्यमेव, तत्तच्छब्दे तत्तदर्थबोधजनकत्वाभावग्रहदशाया: ततच्छब्दे तत्तदर्थसम्बन्धग्रहाकल्पनात्, किन्तु तत्तदर्थसम्बन्धे

तत्तदर्थबोधजनकत्वाभावव्यापकाभाव प्रतियोगित्वरूपान्यथानुपपत्तिज्ञाने सति तादृशग्रहदशायामेव तत्कल्पनात् ।

शब्दस्यार्थबोधकतया ईश्वरेच्छानियम्यतां स्वीकृत्य तयो: सम्बन्धान्तरकल्पनाया निरर्थकीकरणे जनजनकयोर्बोध्यबोधकयो: सम्बन्ध: क्वापि स्वीकार्यो न स्यात्सर्वत्र 'इदमस्माद्भवतु' 'अयमनेन साज्ञातकार्यो भवतु' 'असावस्मादनुमेयो भवतु' इत्येवमाकारया परमेश्वरेच्छारेव सामञ्जस्यसम्भवादित्यापत्युद्भावनमपि न समीचीनम्, तदण्डादित: कपालयो: कलशो भवतु' इति इच्छायास्तज्ञानस्य च सत्वेऽपि तयो सम्बन्धोकलशस्य 'चाक्षुषा घट: साक्षात्कार्यो भवतु' इतिच्छायास्तज्ञानस्य च सत्त्वेऽपि धूमे वहनेरव्यभिचारा-ग्रहे व्यभिचारग्रहे वा वहनेरव्यभिचाराग्रहे व्यभिचारग्रहे वा वहनेऽनुमितेश्चानुत्पादेन तत्र तत्रापेक्षितसम्बन्धस्य तादृशेच्छया व्यर्थोकरणासम्भवात् शाब्दस्थले तु शब्दार्थयोर्न कश्चित्सम्बन्ध एतादृशऽनुभवसिद्धौ यस्य यज्ञानस्य वाऽभावे 'अमुकशब्दादमुकोऽर्थो बोद्धव्य:' इति श्वेच्छा गोचरज्ञानसत्वेऽप्यर्थबोधो न समुन्मिवेत् ।

—o—